

Sofijos Kymantaitės-Čiurlionienės pastangos XX a. pradžioje įtvirtinti moters vertę ir savivertę

Nida Gaidauskienė

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
El. paštas ciurlioniometai@gmail.com

Anotacija. Straipsnyje apžvelgiama rašytojos, publicistės, pedagogės Sofijos Kymantaitės-Čiurlionienės (1886–1958) visuomeninė veikla, siekiant moterų lygių teisių, ir kultūrinė polemika lyčių santykių klausimais jos grožinėje kūryboje iki Pirmojo pasaulinio karo pabaigos. Susitelkiama į moters vertės ir savivertės, jos gebėjimo išsaugoti aukštą moralę, savarankiškai spęsti, laisvai kurti problemiką. Remiamasi archyviniais Aukštųjų A. Baranieckio kursų, kuriuose Kymantaitė studijavo Krokuvoje, dokumentais, neskelbtais laiškais ir rašytojos atsiminimų epizodais bei dramatinio dialogo „Ateities moteris“ ir iki šiol netyrinėto rankraščio „Joana Vaidilaitė“ redakcinėmis versijomis.

Esminiai žodžiai: Sofija Kymantaitė-Čiurlionienė, Lietuvių moterų sąjunga, mizoginizmas, dramatinis dialogas „Ateities moteris“, mistinė motinystė, etiudas „Joana Vaidilaitė“.

Sofija Kymantaitė-Čiurlionienė's Efforts to Enhance Women's Value and Self-Esteem at the Beginning of the 20th Century

Summary. This article examines the ways in which the self-awareness of a feminine identity, the perceived value of women and the self-esteem of a particular author have been evolving from 1904 to the end of the First World War; the author in question is Sofija Kymantaitė-Čiurlionienė (1886–1958), Lithuanian publicist, writer and educator. During her studies at the Jagiellonian University of Kraków in 1904–1907 (and in Adrian Baraniecki's High Courses for Women), she decisively chose to study the humanities and became one of the first modern Lithuanian women engaged in literature, literary criticism and the politics of education. This article presents the context of the women's emancipation movement that at beginning of the 20th century in Kraków, where the increasing possibilities of education for young women had become increasingly available. Right after her return to Lithuania in 1907, Kymantaitė took part in the Lithuanian Women's Congress in Kaunas and became involved in the preparatory work on the regulations of the Lithuanian Women's Society. In her collection of articles *Lietuvoje: kritikos žvilgsnis į Lietuvos inteligentiją* ("In Lithuania: A Critical Look at the Lithuanian Intelligentsia," 1910), besides a wide scope of issues that were considered, Kymantaitė-Čiurlionienė discussed the issue of the relationship between well-educated men and women and questioned the equal value of women in the nascent modern Lithuanian society.

In 1910, Čiurlionienė wrote a dramatic dialogue *Ateities moteris* ("Woman of the Future", 1910), which highlights the idea that the equality between man and woman rests on shared human values. The dialogue foregrounds the spiritual faithfulness of the woman to the man she had chosen – faithfulness that is upheld despite the distance that greatly separates them, contradictory to the thought that women are incapable of creating ties of friendship with men, as expressed by one of Nietzsche's literary characters. The main character of *Ateities moteris* – Johanna – reveals herself as a rebel only when she confronts the antagonist's patriarchal worldview and his commanding affirmation of

Received: 24/10/2018. Accepted: 05/12/2018

Copyright © 2018 Jurgita Žana Raškevičiūtė. Published by Vilnius University Press

This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

women's lower position and the determinism of biological needs. References to Otto Weininger's study *Geschlecht und Charakter* (*Sex and Character*, 1903), as well as a quote that evokes misogynistic sentiments from Nietzsche's *Also sprach Zarathustra* (*Thus Spoke Zarathustra*, 1883), appear in the dramatic dialogue, provoking a polemic with these authors' positions. The dialogue indicates the writer's interest in the theories of gender struggle. The text reflects Čiurlionienė's involvement in the preparation of the statute of the Lithuanian Women's Society as well as the influence of liberal feminist ideas that she had encountered while still in Kraków.

Following the Romantic authors' attempts to reveal female heroism, Čiurlionienė strived to create a distinctive interpretation of the end-of-the-19th-century "Lithuanian Jeanne d'Arc" in her psychological sketch (novelette) *Joana Vaidilaitė* (1914–1918). Johanna's worldview is undoubtedly more akin to the ideas of early modernism, whereas Joana Vaidilaitė's sedentary lifestyle is determined by the young woman's realia of the 19th-century countryside, and later by her treatment in a psychiatric hospital. The sketch suggests the reality of the protagonist's mystical motherhood, which others treat as a manifestation of madness. The novelette has never been published. Had *Joana Vaidilaitė* been published during the first years of Lithuania's independence, there could have been an opportunity to enrich the history of Lithuanian literature with original efforts to give a sense to motherhood, with the Romantic treatment of madness as a form of clairvoyance and the modernist interpretation of the sea as a fluctuating womb.

To conclude, starting with the formulation of the statute of the Lithuanian Women's Society in 1910, Kymantaitė-Čiurlionienė's attempts to express liberal feminist ideas in literary fiction become more noticeable; in these writings, the author refuses to think of motherhood as a manifestation of the impersonal nature's force (which relates to the views of the misogynists), and she cherishes the idea that conscious motherhood is equated to the creation of an individual capable of enriching cultural resources in the future.

Keywords: Sofija Kymantaitė-Čiurlionienė, the First Lithuanian Women's Congress, misogyny, gender struggle, dramatic dialogue *Woman of the Future*, mystical motherhood, sketch *Joana Vaidilaitė*.

Įžanginės pastabos

Knygos *Lietuvoje: kritikos žvilgsnis į Lietuvos inteligentiją* (1910) straipsnyje „Lietuvos jaunuomenė“ tarp kitų klausimų Sofija Kymantaitė-Čiurlionienė kėlė nestabilios šeimos, negebančios perduoti vaikams idealų, problemą. Ji konstatavo, kad jaunuoliai nėra dėmesingi tokį pat išsilavinimą įgijusioms merginoms, ir klausė, kodėl nevertina jų rimtai, pagarbiai, kodėl bendraujant trūksta nuoširdumo, vyrauja flirtas. Mažiau praprususių merginų jaunuoliai „nelaiko [...] žmonėmis, nes jos tatai nepriaugusios prie to, kad gyventų žmoniškai ir trokštančios vien pavergti ir suteršti tą, kas aukščiau jų stovi (suprask, kad tatai jis aukščiau stovi)“ (Čiurlionienė-Kymantaitė 1998, 129). Nusivylusios tokiu santykiu moterys taip pat ima žvelgti į vyrus iš aukšto. Randasi šeimai žalingas, vaikų vertybinius pagrindus pakertantis antagonizmas (XX a. pradžios moderniose visuomenėse tai buvo vienas ryškiausių mąstymo ir elgesio stereotipų). Trūksta suvokimo, kad meilė – daugiau negu jausmas, nebesiekiamo „bendro sielų gyvenimo“, „nes tai jau per aukštai“. Vyrų ir moterų ištikimybė sutuoktiniui vertinama dvigubais etiniais standartais, o juk „bendras visiems yra laimės troškimas, o prie tos laimės vien per sielą takas“ (Čiurlionienė-Kymantaitė 1998, 132). Toks emancipuotos moters požiūris, išdėstytas publicistiniu diskursu, formavosi ne vienerius metus; vėliau jis buvo apmąstytas rašytojos grožinėje kūryboje. Šiame straipsnyje siekiama atskleisti jaunos moters aplinkoje sklidusių idėjų, jų realizavimo gyvenime ir perteikimo kūryboje sąryšingumą.

Pirmojoje Kymantaitė-Čiurlionienėi skirtoje monografijoje (Karmalavičius 1992) moters sąmoningumo raidai nebuvo skirta dėmesio, tačiau XX a. paskutiniame dešimtmetyje kultūros tyrimams svarbius akcentus, padedančius orientuotis moterų visuomeninės atsakomybės ir kūrybinio laisvėjimo procesuose, Lietuvoje sudėjo Vytautas Kavolis (Kavolis

1992; 1994, 212–354). Tuo pat metu lietuvių literatūrą kūrusių ir kuriančių moterų istoriją ėmėsi rašyti Viktorija Daujotytė (Daujotytė 1992)¹. Įžvalgos apie esminius posūkius Kymantaitės-Čiurlionienės gyvenime ir kūryboje, išdėstytos jau solidžioje studijoje *Parašyta moterų* (Daujotytė 2001, 219–248), plėtojamose ir monografijoje *Sofija* (Daujotytė 2016). Šioje knygoje, analizuojant Pirmojo pasaulinio karo metų korespondenciją su Valerija Čiurlionyte (Daujotytė 2016, 136–143), (paskelbta tik 2011-aisiais), įdėmiai aptariami rašytojos moteriškosios savimonės momentai, tad šiame straipsnyje minėtoji dokumentika nebus analizuojama. Ramunė Bleizgienė, monografijoje *Privati tyla, vieši balsai: Moterų tapatybės kaita XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje* atskleidusi besiplečiantį moterų kūrėjų tapatybių diapazoną, savo tyrimą baigė Kymantaitės-Čiurlionienės fenomeno analize (Bleizgienė 2012, 300–329) – autorė puikiai suprato, kad ši kultūros moteris iš aptariamų autorių buvo jauniausia ir drąsiausiai deklaruojanti naujus orientyrus (monografijoje remtasi ankstyvąja Čiurlionienės kūryba ir estetinė publicistika).

Straipsnyje pristatomas tyrimas ryškina kitus tapatybės aspektus. Siekiama apžvelgti Kymantaitės-Čiurlionienės moteriškosios savimonės raidos etapus nuo 1904 iki 1917 metų, remiantis iki šiol mokslininkų visiškai netyrinėta (pirmoje, ketvirtoje straipsnio skiltyje) ir mažai tyrinėta (trečiojoje skiltyje²) jos kūryba – pastarojoje dalyje gilinamasi į dramatinio dialogo *Ateities moteris* (1910) kultūrinį kontekstą. Straipsnio antroje skiltyje istorikės Virginijos Jurėnienės (2008) tyrimo duomenys papildomi Lietuvių literatūros ir tautosakos institute saugomų Moterų sąjungos dokumentų analize, be to, pasirinktas kitas tyrimo tikslas – išskleisti moters savivertės sampratą konkrečios asmenybės biografijoje. Moterų savimonės raidos XX a. pr. problemų laukas yra platus, netelpantis į vieno straipsnio rėmus, todėl tenka apsiriboti diskutuojamus klausimus ir riboti aptariamą biografine medžiaga bei kūrybinį palikimą.

Moterų laisvėjimo pamokos studijų metais

1904–1905 m. devyniolikmetė Kymantaitė studijavo Adriano Baranieckio Aukštuosiuose moterų kursuose Krokovoje; pradėdama pavasario semestrą, oficialiai tapo dar ir Jogailaičių universiteto klausytoja. Aukštieji moterų kursai suvaidino nemenką vaidmenį buvusios LDK regiono merginų emancipacijos istorijoje: archyvuose saugomas didelis pluoštas straipsnių, kuriuose populiarinta visapusiškesnio moterų ugdymo idėja; 1891 m., įkūrėjui mirus, viešąją kalbą prie jo kapo sakė viena iš kursų baigusiu klausytojų – tai buvo dar neįprastas reiškinys Krokuvos visuomenėje (Kras 1972, 17). Įstaigos direktorius Józefas Rostafińskis (1850–1928), tęsdamas kursų įkūrėjo viziją, laikėsi politikos Literatūros skyriaus merginas lavinti visapusiškai: kai Krokuvos miesto taryboje suabejota, kam jaunoms merginoms reikalinga filosofijos istorija, šis atsakęs, kad išsilavinusi moteris privalo išmanyti, kas buvo Sokratas, Platonas, šv. Augustinas, šv. Tomas Akviniėtis, Gotfriedas Wilhelmas Leibnizas ar Johanas Herbartas (Rostafiński 1892). Keletas kursų mokytojų

¹ Šioje knygoje dar nėra poskyrio, skirto Kymantaitės-Čiurlionienės laikysenoms aptarti.

² Martišiūtė 2013, Daujotytė 2016, 220–222, Avižinienė 2017, 193–195.

buvo aktyvūs lygių moterų teisių šalininkai, tarkim, etnografas, antropologas Michailas Žmigrodzki – organizacijų Londone „Women’s Progressive Society“ (1893–1894) ir „International Women’s Union“ (1893–1897) garbės vicepirmininkas.

Kymantaitės studijų metais Baranieckio Aukštųjų moterų kursų skaitykloje buvo prenumeruojamas „politinis, visuomeninis, mokslinis ir literatūrinis savaitraštis“ *Ogniwo*. Šiame leidinyje daugelio tekstų vertėjos, apžvalginių straipsnių autorės buvo moterys. Jaunai Sofijai buvo ko pasimokyti iš referuojamojo pobūdžio, analitinių, apžvalginių lenkaičių straipsnių. Ne viena publikacija buvo skirta moterų emancipacijos klausimams aptarti. *Ogniwo* puslapiuose Kymantaitė galėjo perskaityti Paulinos Kuczalskos-Reinschmit straipsnį „Emancipacija ir meilė“, kuriame teigta, kad moteris turi teisę siekti savo laimės ir, todėl liaujasi matyti pasaulį tvarkomą vien pagal vyro poreikius. Tokia asmenybė traktuoja vyrą kaip savo sielos antrą pusę ir su juo kuria pasaulėžiūrinę bei emocinę harmoniją. Autorė tvirtino, kad moterų judėjimas užsienyje jau yra sulaukęs palaikymo iš vyrų, suprantančių, kad moteris gali būti ne tik „šeimininkė“, „kurtizanė“ arba „demonas“. Kuczalska-Reinschmit darė išvadą, kad juslinė meilė nebegali patenkinti emancipuotos savimones moterų, joms būtina intelektualinė bendrystė, išgyvenimų subtilumas. Apibendrinama autorė teigė, kad meilės emancipacija neturi nieko bendra su laisvais neįpareigojančiais erotiniais nuotykiiais. Ji reiškia aukščiausią meilės suintelektinimo lygį, sutuoktinių santykių skaidrumą ir ištikimybę. Bičiulystė, kolegiskumas, idėjų solidarumas yra laikomi naujais saitais, reikalaujančiais iš moters būti lygiaverte vyrui asmenybe (Kuczalska-Reinschmit, *Ogniwo* 48, 1904 11 13, 1142–1144).

Lygių teisių sau siekis pastebimas 1907 m. balandžio 8 dieną iš Krokuvos rašytame Kymantaitės laiške Matui Untuliui. Laiškas nėra publikuotas, todėl šiame straipsnyje detaliau supažindinsime su jo turiniu. Laiške Jogailaičių universiteto Filosofijos skyriaus trečiakursė piktinasi, kodėl Untulis nesiteikęs atsakyti į ankstesnį jos laišką. Mat ji, vos sužinojusi apie planus surengti jaunimo suvažiavimą Vilniuje, skubiai reagavo atsiliepdama į tą idėją: „Gerai būtų visiems Vilniuje susirinkti – ir spėkas peržiūrėti – nuomones perkratyti.“ (ŠAM, GEK 16038/I–R 407, 4). Laiške Kymantaitė mini, jog rašiusi, kad nekantriai laukia žinių, bet pamiršusi nurodyti savo adresą ir todėl nesulaukusi jokio atsakymo. Sofija studijavo kartu su Untulio broliu Broniumi ir Liudu Vailioniu, su kuriuo šio susirašinėta, todėl, numatydama, kad galima buvo atsiųsti jai skirtą laišką jų adresu, tad priekaištavo:

„Žinoma – ,per antras‘ rankas nepadoru buvo. Kur mes gyvename – jei dalykuose idėjos – darbo apsitvarstis kiniškais sienomis – Prieto manau – jog draugui butumete atsakę – draugei – kur-gi – reik jai priminti – jog yra panelė - - - Prisižiūrėkit arčiau – ir Jums patiems išrodė tas juokingai – o man skaudu – ir ypatingai – ir kad Lietuvos jaunuomenė gali dar tokių pažiūrų turėtis“; „tiesiog skaudžiai nemalonų įspūdį padarė tai ta Jūsų formalistika, dėl kurios negalėjote atsakyti“; „nemanyket – jog esu – amžina ragana – nemėgstu neaiškios situacijos – todėl teip rašau.“³

³ Kymantaitės 1907 m. balandžio 8 d. laiškas M. Untuliui, Šiaulių „Aušros“ muziejus (toliau – ŠAM), GEK 16038/I–R 407, 2–3, 4.. Laiško kalba netaisyta.

Jei Kymantaitė nebūtų suvokusi savęs kaip lygiavertės bendradarbės kultūros srityje, nebūtų sumanusi jauno kolegos barti. Šis laiškas patvirtina prielaidą, kad, dar iki atvykdamas darbuotis į Vilnių, jauna visuomenininkė buvo paveikta liberalių feminizmo idėjų.

Tik mėnesį trukusios dvidešimt vienerių metų Sofijos sužadėtuvsė su Zygmuntu Ruszczycu, kilusiu iš Bekupės dvaro (netoli Giedraičių), baigėsi išsiskyrimu, nes mergina pajuto šio jaunuolio sprendimų autoritariškumą, pavyzdžiui, aptariant ateities planus, jis nesutiko, kad sužadėtinė studijuotų Paryžiuje, nors pats tuo laikotarpiu ketino būti Danijoje, arba principingai atsisakydavo pereiti gatvę toje vietoje, kurioje ją nuspręsdavo kirsti jo išsirinktoji. Bet labiausiai Kymantaitę liūdino tai, kad Zygmuntas puoselėjo senlietuvio, kalbančio lenkiškai, tapatybę:

„[M]an buvo vis aiškiau, kad viskas baigta, ir lemiamas momentas buvo, kai R. Z. pasakė[:] tos kalbos ir [nė] nemanau mokytis, – o jo gi dvaras buvo Lietuvoj – žmonės aplinkui kalbėjo lietuviškai, o aš – turėčiau būti jiems svetima – arba nuolatiniame konflikte su artimiausiu žmogumi. Kažkada buvau pasakius R. Z., kad aš neįsivaizduoju, kad galėčiau į savo kūdikį kalbėt nelietuviškai.“⁴

Galutinį tašką sužadėtinė santykiuose padėjo menkas įvykis kaimo apylinkėse už Krokuvos: studentų grupė važiavo paiškylauti gamtoje. Pasivaikščiavimo metu Kymantaitė atskleidė savo draugei Zofjai Czarnockai nutarimo skirtis priežastis. Besišnekučiuojančios draugės staiga išvydo parugėje gulintį Zygmuntą:

„...[P]o galva rankas susidėjęs – gal jis labai kankinasi? Eisiu, pasakysiu jam, kad kankintis nėra ko... kad viskas tvarkoje ir galime būti geri draugai. Einu. Pasilenkiu, paliečiu ranka jo kaktos ir sakau: ‘Zig., norėjau tau pasakyti...’ Jis staiga sėdasi, čiumpasi sagstyti marškinius, apyaklę ir sako: ‘Przepraszam Was, koleżanko, jestem nieubrany...’ – Aš be žodžių paeinu į šalį – ir staiga paima mane toks juokas, kad nebegaliu jo užslopinti. Atrandu Zofją Č., atbėga Marinė – ji matė, kad aš ėjau į Zigmanto pusę – kalbėjau – ir [manė], kad dabar – verkiu. – Ne, aš neverkiu – juokiuos nuoširdžiai, džiaugiuos, kad kažkoks šydas man nuo akių nukrito, kad aš laisva.“⁵

Išsilaisvinimas per juoką būtų sunkiai įsivaizduojamas dalykas XIX a. lietuvių moters, sėslios bajoraitės, kasdienybėje. Juoką sukelia santykio formalumas – toks žmogus negali tapti savas. Iš 1906 m. laiško Onai Pleirytei žinome, kad antrą kursą įpusėjusi Kymantaitė jau turi tvirtą nuostatą: „Nemanyk – [...] juog moteriškė atsiduoda vyrui – vienas atsiduoda kitam, ir dvi širdys – dvi vėlės lieka – viena.“⁶

Ankstyvoji S. Kymantaitės visuomeninė veikla, siekiant moterų lygių teisių

1907 m. liepą po studijų Krokuvėje grįžusi į Lietuvą, Kymantaitė išsyk aktyviai įsitraukė į moterų judėjimą. Įsimintinas jos debiutas Pirmajame lietuvių moterų suvažiavime, vy-

⁴ Čiurlionienė-Kymantaitė. Atsiminimų rankraščio neskelbtas fragmentas, 128. Danutės Čiurlionytės-Zubovienės (toliau DČ-Z) archyvas.

⁵ Ten pat, 129–130. DČ-Z.

⁶ Kymantaitės 1906 m. balandžio 5 d. laiškas Pleirytei. Čiurlionienė 2011, 6.

kusiame Kaune tų metų rugsėjo 23–24 (pagal naująjį kalendorių – spalio 6–7) dienomis.

Virginijos Jurėnienės tyrime (2008) jau atskleista, kad suvažiavimo iniciatoriai siekė nepolitinių tikslų – susibūrė moterų kauniečių grupė, siekusi praktinės naudos. Ji kreipėsi į Kauno kunigų seminarijos profesorių Povilą Januševičių, patyrusį lietuvių kooperatyvų steigėją, galėjusį padėti moterims steigti amatų verslą. Tačiau Juozas Tumas-Vaižgantas pasiūlė išplėsti svarstomų problemų lauką, kviečiant pranešimus skaityti „rašytojas“. Supratusi, kad tarp Kauno iniciatorių nėra nė vienos, gebančios vadovauti suvažiavimui, klerikalų pakviesta laikinai (kol į prezidiumo pirmininkus bus pasiūlytas konkretus dvasininkas) pirmininkauti Gabrielė Petkevičaitė-Bitė susirinkime pati pasiūlė savo, kaip pirmininkės, kandidatūrą, gindama moterų teisę savarankiškai, nevadovaujant vyrams, spręsti rūpimus klausimus (Jurėnienė 2008, 58–61). Jai talkino Kymantaitė, Ona Pleirytė-Puidienė ir Kaune gyvenusi Celina Leonienė. Suvažiavimas ėmė krypti konservatyviems dešiniams nepalankia linkme. Jo pradžioje Kymantaitė įtaigiai perskaitė atsišaukimą į Lietuvos moteris, ragindama jas šviestis, kad įveiktų varganą savo padėtį. Šūkį „šviestis“ jau buvo iškėlusį ir suvažiavimo pirmininkė.

Greta daugybės lektorių – Petkevičaitės-Bitės, Marijos Pečkauskaitės (Šatrijos Raganos), Julijos Žymantienės-Žemaitės, Leonienės, Pleirytės-Puidienės, kunigo Juozo Tumo, „Saulės“ švietimo organizacijos ir kursų steigėjo kunigo Konstantino Olšausko ir kitų – jaunoji Sofija skaitė savo pranešimą „Kaip mokyti Lietuvos istorijos“ ir veikiai pelnė dideles auditorijos simpatijas. Susirinkimo eigą kritiškai stebėjęs Adomas Jakštas pripažino ją buvus raiškiausia lektore (Druskus, *Draugija* 11, 1907, 297). Tarp susirinkime keltų klausimų – rūpinimasis moterų švietimu, skatinimas kurti profsąjungas, kurios taptų sąjungos sudėtinėmis dalimis, protestas prieš monopolijų laikymą, smurtą šeimose, kova su alkoholizmu, prostitucija.

Atėjus metui rinkti komitetą, kuris parengtų dokumentus Lietuvių moterų sąjungai įsteigti ir jos veiklai organizuoti, publika, suprantama, balsavo už suvažiavime kalbėjusias inteligentes. Dvi dienas prezidiume tyliai sėdėjusių šio susirinkimo organizatorių kauniečių klausytojos nesiūlė. Tuomet iniciatyvos ėmėsi kunigai: jie pasiūlė įtraukti į komitetą suvažiavimo organizatores, nors buvo akivaizdu, kad abiejų grupių mentalitetas skirtingas, ir komitetas neras bendros kalbos. Kai kurių dvasininkų piktos kalbos antrą suvažiavimo dieną rodė, jog konservatoriai bijojo inteligenčių laisvamanybės ir pabrėžė „lietuvių moterų katalikių“ tapatybę. Komiteto pirmininke tapo Petkevičaitė-Bitė, Kymantaitė kartu su Pečkauskaite – vicepirmininkėmis, sekretore ir jos padėjėja paskirtos Pleirytė-Puidienė su Marija Putvinskyte⁷.

Vienas svarbiausių komiteto uždavinių buvo parengti įstatus, prie kurių projekto daugiausia dirbo Pleirytė-Puidienė su Kymantaite (bendradarbiavimas nebuvo itin sėkmingas, nes Puidienė įtarinėjo Kymantaitę siekiu lyderiauti). Struktūruojant įstatus, formuluojant

⁷ Lietuvių moterų sąjungos išdininke tapo Celina Leonienė, o jos padėjėja – Kotryna Norkytė. Revizijos komitetą sudarė Joana Griniuvienė, Elena Vaitkevičienė, Teklė Augustinavičiūtė, o kandidatėmis, kurios užimtų sąjungos valdyboje atlaisvėjusią vietą, tapo Felicija Bortkevičienė, Julija Žymantienė, Al. Petkevičaitė, T. Kubilinskaitė, M. Robašauskienė, E. Lebkaukaitė, O. Daugelytė ir kt. Žemaitė veikiai tapo revizijos komiteto nare (Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas (toliau – LLTI BR), F61–126).

jų punktus, konsultavo teisininkas Mykolas Sleževičius. Be kita ko, svarstyta galimybė sąjungos nariais būti ir vyrams, tik neįgyjant sprendžiamojo balso ir teisės įeiti į komitetą. Įstatai buvo kuriami pasiremiant Rusijos moterų lygiateisiškumo sąjungos (*Союз равноправия женщин*) dokumentais, kuriuose vadovautasi liberalizmo idėjomis. Su šia organizacija socialdemokratės užmezgė ryšius dar 1905-aisiais, netrukus po sąjungos įsteigimo Maskvoje (Jurėnienė 2008, 46, 65). Dabar ši organizacija laišku kvietė lietuvių moterų sąjungą bendradarbiauti, atvykti į visos Rusijos moterų suvažiavimą⁸.

Vilniečių branduolys sąjungą buvo sumanęs pirmiausia kaip priemonę siekti lygių moterų teisių politinėje (dėl balsavimo teisės), socialinėje ir ekonominėje srityse, taip pat kelti moterų išsilavinimo ir moralės lygį bei šiuos klausimus pagrįsti teoriškai. Tarp uždavinių buvo numatoma siekti sąjungos narystės tarptautinėse moterų organizacijose, ne tik ekonominės moterų padėties, bet ir darbo sąlygų gerinimo, planuota skleisti moterų lygybės idėjas, leidžiant žurnalus, brošiūras, organizuojant kursus, steigiant bibliotekas, skaityklas, rengiant spaudai „atmintinę knygą“, prie kurios dirbtų kuo daugiau „moterų rašytojų“⁹ (tai turėjo būti suvažiavimo pranešimų rinkinys). Kymantaitė nuo pat pradžių buvo prieš atskiro moterų laikraščio reikmę (*Zanavykas, Šaltinis* 43, 1907, 684; K. B., *Vilniaus žinios*, 1907 10 30 (11 12), 1). Ji manė, kad prasmingesnis būtų lygiavertis vyrų ir moterų bendradarbiavimas spaudoje: moterys turinčios drįsti kelti savo klausimus, girdint vyrams, puoselėti dialogą, o ne antagonizmą. Tai, kad „atmintinės knygos“ nesiryžo leisti ir platinti kaip laikraščio priedo nė viena lietuvių periodinio leidinio redakcija, rodo vyrų redaktorių atsargumą moterų klausimais. Buvo pradėtos derybos su M. Kuktos, J. Zavadskio ir A. Syrkino spaustuvėmis¹⁰, tikėtasi lietuvių draugijų JAV paramos, planuota, kad knygeles būtų galima platinti ne tik Marijos Šlapelienės, bet ir Pečkauskaitės anuomet ketintame atidaryti knygyne¹¹ (jis buvo įsteigtas Vilniuje, bet veikė neilgai, buvo katalikiškos pakraipos).

Lietuvių moterų sąjungos įstatų projektas spaudoje paskelbtas tų pačių metų lapkričio pabaigoje (netrukus įteiktas generalgubernatoriui ir grąžintas su pataisymais – kad įstatai būtų perredaguoti). Projektas sukėlė pasipriešinimą tarp dešiniųjų konservatorių, kaltinusių vilnietišką aplinką „pirmėiviškumu“. Klerikalai siekė Lietuvos moterų veiklą formuoti pagal tarptautinių (Belgijos, Vokietijos) katalikiškų moterų organizacijų modelį (*Karčiauskaitė* 2007, 70), išlaikant ją pavaldžią dvasininkijai, tad vyko skilimas tarp Vilniuje ir Kaune veikusių komiteto dalių. Konfliktuojančios pusės santykius aiškino spaudoje, jų pozicijas komentavo žurnalistai.

Komiteto daugumą sudarė „rašytojos iš sostapilės“, todėl susirinkimai buvo numatyti Vilniuje. Tačiau į Petkevičaitės-Bitės paskelbtus Lietuvių moterų sąjungos komiteto po-

⁸ Ir tuo metu, ir ateityje kairiosios pakraipos moterų emancipacinio judėjimo dalyvės sulaukdavo nemažai šviečiamosios literatūros apie socialistų keliamus moterų teisių klausimus. Tarkim, 1915 m. išleidžiamas Auguste'o Bebelio (1840–1913) knygos *Moteris ir socializmas* vertimas (vertė Karolis Vairas-Račkauskas).

⁹ LLTI BR, F61–123, 1907 m. gruodžio 19 d. protokolas.

¹⁰ Derybas pavesta vykdyti Pleirytei-Puidienei su Pečkauskaite (LLTI BR, F61–123, 1907 m. gruodžio 12 d. protokolas).

¹¹ Kymantaitė nurodė ją gavus leidimą užsiimti knygų prekyba. Žr. Kymantaitės 1907 m. gruodžio mėn. laiškas Petkevičaitėi-Bitei, LLTI BR, F 115–130.

sėdžius Vilniuje lapkričio 21 ir 28 dienomis didesnė dalis kauniečių neatvyko. Derėtis su katalikiškojo sparno atstovėmis 1907 m. gruodžio 17 d. į Kauną deleguota Kymantaitė su Felicija Bortkevičiene, kuri protokolavo susirinkimo eigą, tačiau kaunietės į derybas nesileido, juolab kad derybininkė atvirai jas pavadino „kaimo komitetu“¹², o privačiuose užrašuose labai kritiškai vertino mažai išsilavinusių Kauno aktyvisčių argumentus: esą jos „vairiusios kaimo agitaciją“ išmoktomis brošiūrų frazėmis. Anot Kymantaitės (Čiurlionienė-Kymantaitė [1988, 295]), kaunietės vis lakstė tartis su gretimame kambaryje sėdėjusiais kunigais, ją piktino tokia savarankiško mąstymo stoka, besąlygiškas paklusnumas autoritetams. 1908 m. sausio pabaigoje kaunietės paskelbė apie atsiskyrimą nuo Lietuvių moterų sąjungos ir paskubėjo Januševičiaus suformuluotus Lietuvių katalikių moterų draugijos įstatus įteikti Kauno gubernatūrai anksčiau negu savo antrąją redakciją pateikė vilnietės¹³, todėl šios, kaip dar viena moterų organizacija, nebebuvo įregistruotos (administracija buvo įspėta dėl Lietuvių moterų sąjungos politinio kairumo). Kymantaitė principingai atsiribojo nuo Lietuvių katalikių moterų draugijos veiklos, bet ir toliau skatino moteris įgyti profesiją, formuoti savo vertybines nuostatas, puoselėti sąmoningą motinystę ir taip pelnyti artimųjų ir visuomenės pagarbą. Įsidarbinusi ką tik įsteigto laikraščio *Viltis* redakcijoje, Kymantaitė mėgino siekti, kad jai būtų mokamas vienodas atlyginimas kaip tokio pat sudėtingumo pareigas atliekantiems vyrams (Čiurlionienė-Kymantaitė 1988, 303). Straipsnių rinkinyje *Lietuvoje* visuomenės kritikė plėtojo kai kuriuos 1907 m. moterų suvažiavime keltus klausimus. Aktualizuodama lietuvių moterų sąjungos siekį turėti galimybę spręsti opias moterų problemas Dūmoje, *Lietuvoje* ji argumentavo, remdamasi Europos šalių pavyzdžiais: „[K]ur moterys prileistos prie valdžios, kur jos gerbiamos kaip savo krašto pilietės, kaipgi kitaip išrodo ten visos tautos visuomenės idealai!“ (Čiurlionienė-Kymantaitė 1998, 131) Apie tai, kad moterims skirta visuomenės moralės ugdytojų misija, kad jų dalyvavimas kultūros gyvenime daro jį subtilesnį, anuo metu skelbė ne vienas Vidurio Europos liberalus intelektualas.

Disputas su Otto Weiningerio ir Friedricho Nietzschės mizoginistinėmis idėjomis draminiame dialoge „Ateities moteris“

Moters vidinės laisvės idėjas Kymantaitė-Čiurlionienė plėtojo draminiame dialoge „Ateities moteris“, rašytame knygos *Lietuvoje* paskelbimo metais (1910). Pati rašytoja šio kūrinėlio niekada nepaskelbė. Dialoge kalbasi patriarchalinių pažiūrų Tamošius ir emancipuotą požiūrį į gyvenimą ginanti Johanna. Iš principo vyksta diskusija apie skirtį tarp asmens laisvės, laisvai prisiimamos pareigos ir prievolės, valingo apsisprendimo ir deterministinių situacijų be pasirinkimo. Moteris nesutinka su įprastu to meto požiūriu į santuoką, pagal kurį šeimos gyvenamąją vietą nulemia vyro karjeros galimybės. Trisde-

¹² Kymantaitės 1907 m. laiškas Petkevičaitėi-Bitei. LLTI BR, F 115–130.

¹³ Sulaukusios pirmų redakcinių gubernatūros pastabų, galutinį įstatų projektą vilnietės buvo paruošusios teikti antrą kartą tvirtinti generalgubernatoriui 1908 m. balandžio 21 d. (gegužės 4 d., LLTI BR, F61–123), bet Lietuvių katalikių moterų įstatatai jau buvo įregistuoti prieš beveik mėnesį.

šimtmetės Johannos vyras gyvena Romoje, kur turi puikias sąlygas profesiskai tobulėti. O Johanna, suprasdama ir palaikydama vyro poreikius, yra laisvai apsisprendusi niekieno neišlaikoma dirbti Lietuvoje, motyvuodama tuo, kad ši aplinka reikalinga augančiai jų mažametei dukteriai. Taigi sutuoktiniai jau penkerius metus gyvena atskirai. Tamošius kvočia, ar tai nesąs pakankamas įrodymas, kad jausmas su metais ataušta, ir primena, kad prieš penkerius metus ji nebūtų taip gyvenusi. Atremdama provokaciją, Johanna atskiria aklą jausmą nuo sąmoningo sielos gyvenimo, kuris formuojamas laisvu asmens apsisprendimu. Ji teigia gebėjimą mylėti tik lygiavertę asmenybę, vadovautis tais pačiais idealais: dviejų sielų bendrystės nei atstumas, nei laikas negalįs suardyti.

„Tikras jausmas liuso žmogaus dėl liuso žmogaus per laiką neataušta – vien auga, stiprėja. Bendras sielų gyvenimas kaskart stipresnis riša. Giminytė randasi kaskart didesnė, nes per laiką įgyjame bendrą turtą, t. y. pažinimą ir pagilinimą viso, kas savyje, ir viso, kas aplinkui.“¹⁴

Laisvės etosas šiame dialoge užrašomas vienuolika metų anksčiau negu Salomėjos Nėries dienoraštyje („Jei koki pasaulio siūlai, taisyklėmis vadinami, norėtų varžyti laisvę – sutraukti juos kaip niekingus voratinklius! Kas gali varžyti laisvę, kai žmogus savyje esi laisvas“ (Kavolis 1992, 72)). Johanna drąsiai kontrargumentuoja antagonisto Tamošiaus palaikomam Friedricho Nietzsche mizoginistiniam požiūriui. Jausdama būtinybę apginti savo poziciją, ji Nietzsche idėjoms priešpriešina jo paties legitimuotą maištą. Nietzsche pasakymą „jei tu pas moteris eini, tai nepamiršk botago“ (Nyčė 1991, 74) dramatos protagonistė nurašo praeities išvalgoms (šią frazę knygoje *Štai taip Zaratustra kalbėjo* ištaria sena moteris), ji norėtų pakeisti tezės pabaigą į „...neužmiršk savyje žmogaus“ (Čiurlionienė-Kymantaitė 2013, 144). Taigi Johanna pabrėžia, kad vyro ir moters vertę nusako žmogiškumas. Tai, ką Nietzsche Zaratustra kalbėjo apie Kristų, per anksti išėjusį ir nespėjusį atšaukti savo mokymo, Čiurlionienė parafrazuodama įdėjo į Johannos vyro lūpas, kaip Otto Weiningerio doktrinos įvertinimą: „Žinai, ką sako mano vyras: jeigu Veiningeras, parašęs savo veikalą, būtų dar pagyvenęs dešimt metų – tai būtų parašęs kitą veikalą – užginantį visa, kas pirmame pasakyta.“ (Čiurlionienė-Kymantaitė 2013, 145)

Austrų filosofas Weiningeris (1880–1903) buvo didelį rezonansą XX a. pradžioje sukėlusio veikalų *Lytis ir charakteris* (*Geschlecht und Charakter*, 1903) autorius. Jaunas filosofas vyriškumą komentavo kaip gebėjimą vadovautis logika, etika, tiesa ir teisybe, polinkį į savikūrą, tobulybės siekį, sąmoningumą. Genialumą laikė esant būdingą tik vyrui, o grožį – vyro moralumo projekcija į moters išorę. Moteriškumo poliui, kaip priešingai nemirtingumui stichijai, priskyre gamtišką instinktą daugintis (motinystę), nesąmoningumą, kūrybinę impotenciją. Nietzsche ir Weiningeris moterį pateikė kaip intelektualiai nelygiavertę vyrui, dėl motinystės nustojančią tobulėti, o jei tobulėjančią (emancipantės), tai valdančią, manipuliuojančią seksualine trauka – žodžiu, nesugebančią kurti laisvos bičiulytės¹⁵. Be to, Weiningeris teigė, kad kiekybinis dauginimasis sustabdo kokybinį kūrybos žmogaus (visada

¹⁴ Čiurlionienė-Kymantaitė, Sofija. 2013. *Raštai 7: poezija, proza, dramos, kūrinių variantai ir fragmentai iš rankraštinio palikimo*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 144.

¹⁵ „Dar bičiulystei moterys nėra pribrendę: jos vis dar katės, paukščiai arba, geriausiu atveju, – tai karvės“ (Nyčė 1991, 66; versta A. Tekoriaus).

tik vyro) augimą, kad motinos tipo moteriai vyro tereikia kūdikiui pradėti; bet esama ir kitų tipų moterų – genialius vyrus labiausiai patraukiantis prostitutės, arba romantinis, tipas. Moters emancipaciją filosofas aiškino kaip jos troškimą prilygti vyrui, siekti jo dvasinės ir moralinės laisvės, pasidalyti interesais ir „įvaldyti kūrybos jėgą“ (Veiningeris 1999, 37).

Kaip tik tais metais, kai kurtas dramatis dialogas „Ateities moteris“, Nikolajus Berdiajevas, rašydamas pratarbę trečiajam Weiningerio *Lyties ir charakterio* leidimui Rusijoje, priminė, kad šalia motinos ir prostitutės tipo moterų vertėtų neužmiršti kultūrinio mados vaidmens, kurį jaunas austrų filosofas laikė platoniškos meilės kuriamu vaizdiniu, išsisklaidančiu pažinus moterį fiziškai (Veiningeris 1999, 13). Čia Berdiajevas atidavė pagarbą Vladimirui Solovjovui, tačiau minėta pastaba kiek stebina, turint galvoje, kad filosofas buvo vienas iš aktyvių meilės tragizmo teorijos kūrėjų, kuriam rūpėjo dvasinio nemirtingumo problema. Stiprėjančios individualizmo pažiūros radikaliam priešišino žmogaus dauginimosi instinkto ir sielos nemirtingumo perspektyvas, tačiau šią priešpriešą teoretizavo išimtinai kultūros vyrai. Sekdamas Vakarų bažnyčios doktrina apie gimties nuodėmingumą ir blogį, Berdiajevas moterį laikė gamtiškesne, tarsi įkūnijančią kosminę seksualinę stichiją, kuri apimanti ją visą, skirtingai negu vyrą, o vaikų gimdymą traktavo kaip „nelemtąją begalybę“ (*дурную бесконечность*, Бердяев 1990, 424), komplikuojančią žmogaus sielos nemarumo per kultūros aktus galimybę. Berdiajevas laikėsi požiūrio, kad dėl lyčių dezintegracijos „vyras ieško moteryje grožio, tą grožį, pasireiškiantį joje, myli, trokšta dievinti grožį, nes pametė savo mergelę“. Tačiau konkreti moteris neįkūnija amžino moteriškumo grožio (Бердяев 1990, 440–441), o vyras niekada negali patenkinti moters meilės poreikio, todėl meilę vaizdavo kaip ne šio pasaulio augalą, tragiškai negalintį jame užaugti Бердяев 1990, 431–432). Vis dėlto filosofas darė išlygą, jog esama labai retų meilės-draugystės atvejų, ir tokia „[m]eilė yra gražinimas žmogui jo prarastos mergelės – Sôfijos“ (Бердяев 1990, 444).

Daugelio vaizduotę tuo metu audrino klausimas, kaip žmogui sugrįžti į prarastą – vyriškojo ir moteriškojo prado – vienovę. Meilės tragizmo teorijos pamatuose glūdėjo androginizmo idėja, iškelta dar mistiko Jakobo Böhme, perimta vokiečių katalikų filosofo Franzo von Baaderio ir kitų. Meilės tragizmo teorijų stipriai paveiktas Juozapas Albinas Herbačiauskas, sakoma, praktikavo nekūnišką bendrystę santuokoje, jo kūryboje lenkų kalba apstu infernalinių ir tyraširdžių moterų („Atmink, brolau, kad moteris – tai taip: arba ji yra *instrumentum diaboli*, arba *instrumentum angelorum*“, – skaitome Kymantaitės-Čiurlionienės apysakoje *Šventmarė* (Čiurlionienė-Kymantaitė 1988, 209).

Kaip į Kymantaitės-Čiurlionienės akiratį pateko Nietzsche ir Weiningerio mizoginistiniai teiginiai, galime daryti tik prielaidas. Prisimenant straipsnyje „Emancipacija ir meilė“ pateiktą moterų klasifikaciją į „šeimininkes“, „kurtizanes“ ir „demonus“, taip pat ankstyvos lenkų kalba sukurtos Herbačiausko draminės misterijos *Potępienie. Tragedia duszy (cztery miraże na pustyni kłątwy i wygnania)* („Pasmerkimas. Sielos tragedija (keturi mirażai prakeikimo ir ištrėmimo dykumoje)“ (1906) Julijos-Ievos demonišką mizoginišką įvaizdį, kurį formavo Stanisławo Przybyszewskio ir kitų Jaunosios Lenkijos intelektualų kūryba, tenka daryti išvadą, kad šios idėjos buvo labai paplitusios tarp XX a. pradžios inteligentijos. Neatmestina galimybė, kad Johannes lūpomis rašytoja mėgino atsakyti

tiems, kurie Tamošiaus kategorijomis mąstė apie jos pačios tuometę padėtį: augindama trijų mėnesių kūdikį, ji turėjo imtis pedagogės darbo, kad išlaikytų šeimą ir nors iš dalies galėtų remti savo vyro, Mikalojaus Konstantino Čiurlionio, gydymą. Johanna „Ateities moteryje“ šaiposi iš Tamošiaus, teigiančio, kad „moteris visuomet [...] bus tuo, kuo yra – savo lyties vergės“¹⁶, ir kalbančio apie moters vylių – ji pavergianti tik tuos, kurie patys turi vergo savimonę.

„Ateities moters“ Johanna dažnai pasitaikančio gyvenimo purvo nelaiko tikrove. Ji kalba apie idealaus pasaulio realumą ir moralines laikysenas, kurios kyla iš asmenybės darnos, pasiekiamos savikūros keliu:

„O ar tu žinai, kas yra tikrumas? Kas tikresnis – ar tas matomas, skaudus, žeidžiantis, – ar tas išsvajotas, trokštamas, tas šviesus, prakilnus, kurį žmogus gali vykdyti. Pasakyk, kas galingesnis? Pasakyk – jeigu susiduria dvi jėgi – ar šviesos spinduliai nepraryja tamsos? Ar teisybė, daug pergalėjimų kentėjusi, neiškyla aikštėn? Pažinau žmogų, kuriam į akis žiūrint, niekas negalėdavo pameluoti. Pažinau žmogų, kuris, įeidamas į namus, nutildydavo barnius – įnešdavo su savim šviesų ramumą. Pažinau žmogų, kurs savo žvelgesiu žadindavo užmirusias sielas. Jis troško, kad taip būtų, gamino tą gyvenimą, kokio ilgėjosi. Pasakyk man dabar, kame yra tikrumas: ar tame, kas ateina į mus iš gyvenimo, ar tame, ką mes gaminame ir gyvenimui duodame? Pasakyk, nuo ko priguli to gyvenimo išvaizda?“¹⁷

Tamošiaus klausiamà, kaip gyvenimui suteikti kitą pavidalà, Johanna atsako: „Noriu dvasios veiklumo. Kiekvienoj kasdieninio gyvenimo valandoj noriu gražaus įkvėpto, prakilnaus, gyvavimo [...] – ne vien egzistencijos ir egzistencijos funkcijų.“ (Čiurlionienė-Kymantaitė 2013, 146). Šiame menamame dialogo finale sąmoninga būtis yra iškeliamą aukščiau egzistencijos, kuri to meto sąvokomis reiškė kūno gyvybės funkcijų visumą. Šiuo atsakymu Johanna priešinas sureikšmintoms doktrinoms apie visa įveikiančią lyčių trauką ir kovą, iš menko sąmoningumo ir silpnumo kylantį manipuliavimą. Čiurlionienė galėjo orientuotis į Vydūno moters – moralinės vedlės – idėją, bet rašant „Ateities moterį“ dramaturgas buvo sukūręs tik vieną ryškia simbolinę vedlės figūrą – Daivą (Grožvyda, Magė bus sukurtos vėliau). Draminio dialogo scenografinėse remarkose pateikiama nuoroda į keturias Michelangelo sibiles iš Siksto koplyčios skliautų freskos. Johanna, kaip ateities moteris, tapatinasi su antikinio pasaulio pranašėmis, kurios, greta septynių Senojo Testamento pranašų, Renesanso dailininko pavaizduotos kaip ateitį žinančios „rašto moters“: būtina visų penkių sibilių atributika – ritinys arba knyga.

Mistinė motinystė psichologiniame etiude „Joana Vaidilaitė“

Intensyvus Čiurlionienės mąstymas motinystės tema išaugo į sumanymą parašyti didesnės apimties prozos kūrinį, kurio pirmoji, labiau išplėtotą, versija aptinkama nuo 1914 m. (autobiografijoje Čiurlionienė mini pradėtus stambesnio epinio rašymo fragmentus 1913-aisiais, Čiurlionienė-Kymantaitė 1988, 343) – tai „Joana Vaidilaitė“ (vėliau – „Jonutė

¹⁶ Čiurlionienė-Kymantaitė, Sofija. *Raštai* 7, op. cit., p. 145.

¹⁷ Čiurlionienė-Kymantaitė 2013, 146.

Vaidilaitė¹⁸), kurios žanrinė paantraštė įvairuos nuo „pasakos suaugusiems“ iki „psichologinio etiudo“ (*Aukštyn: moterų kūrybos almanachas*, 1930, 141). Tarp 1930–1934 m. autorė galutinai apsisprendžia atsisakyti pirminio sumanymo: nutarta kai kuriuos šio kūrinio siužetinių linijų fragmentus visiškai eliminuoti rašant apysaką „Bundanti žemė“, kuri iki nepriklausomybės pabaigos plėtota jau pagal romano žanro reikalavimus. 1944 m. ataskaitoje LSSR sąjungai rašytoja mini, kad pradėtam romanui pabaigti reikia dar dvejų–trejų metų (LLTI BR, F4–2243). Kadangi „psichologinio etiudo“ rankraštis nebuvo tyrinėtas nei skelbtas¹⁹, detaliau pateiksime jo siužetą. Dėmesys bus sutelktas į 1914–1918 metais rašytą teksto branduolį.

Ankstyviausios versijos pirmas sakinyš atveria kone finalinę situaciją. „Pažinau Joaną Vaidilaitę 1912 ligoninėje kaip sergančią proto liga“, – pradeda istoriją pasakotoja. Būdamą mokytoja²⁰, pasakotoja važiuoja pas Varšuvos lietuvius skaityti paskaitos ir teatre susitinka savo mokslo draugę Eugeniją (Genę), kuri Krokuvos universiteto medicinos skyriuje studijavo psichiatriją ir tapo praktikuojančia gydytoja²¹. Ši užsimena apie sanatorijoje, kurioje dirba, gydomą bajorų kilmės lietuvę pacientę, buvusią viena didžiausių „tautinės idėjos auklėtojų“, ir pakviečia draugę apsilankyti sanatorijoje, manydama, kad tautietės vizitas gali teigiamai paveikti ligonės savijautą. Įėjusi į palatą, pasakotoja pamato nebejauną, keturiasdešimties–penkiasdešimties metų juodai apsirengusią moterį, kuri, sėdėdama krėslė, supa pagalvėlę ir lietuvių kalba dainuoja lopšinę. Paklausta Joanos, ką auginanti, šioji atsako, kad dukterį Danutę, kuriai netrukus sueis dveji (1912 m. pavasarį tokio amžiaus buvo Danutė Čiurlionytė; apysakoje yra nemažai autobiografinių aliuzijų, kurios šioje publikacijoje nebus analizuojamos). Pirmąjį pasakotojos ir pagrindinės veikėjos pokalbį sušildo keli atviri pasidalijimai motinystės patirtimi – taip tarp jų užsimezga visiško pasitikėjimo gija.

Antrą kartą pasakotoja atvyksta į Varšuvą, gavusi psichiatrės Eugenijos laišką, kad Joana kritinės būklės. Metusi visus neatidėliotinus darbus, pasakotoja atleikia į sanatoriją. Joana laukė pasakotojos ateinant – norėjo per ją perduoti savo laiškus sūnui, kuris „sugrįžti negali“. Merdinčios Joanos sąmonė trūkinėja, tad per kelias dienas įvyksta ne vienas pokalbis, iš kurių pasakotoja vis daugiau sužino apie šios moters praeitį. Prieš pirmąkart prarasdama sąmonę, Vaidilaitė patiki pasakotojai rakinamą juodo ažuolo skrynelę, į kurią dėjo rankraščius ir dokumentus, liudijančius esminius jos gyvenimo įvykius. Čia

¹⁸ Rankraščiuose sistemingai vartojama forma *Vaidyla*, *Vaidylaitė*. Pavardę pateikiame dabartine rašyba.

¹⁹ Kūrinio rankraščiai saugomi DČ-Z archyve. Kymantaitė-Čiurlionienė nebuvo sutvarkiusi rankraštines medžiagas, todėl čia pateikiama sąsiuvinų numeracija pagal hipotetinę seką: pirmasis sąsiuvinis (JV 1 sąs.) – įsigytas dar Lietuvoje (pagamintas Šiaulių popieriaus fabrike), jo viduje pačios autorės ranka įrašyta 1914–1918 m. data, antrasis sąsiuvinis (JV 2 sąs.) – taip pat pagamintas Šiaulių popieriaus fabrike, trečiasis sąsiuvinis (JV 3 sąs.) – pagamintas Voroneže, be datų, spėjamai rašytas 1915–1916 m., ketvirtasis sąsiuvinis (JV 4 sąs.) – be spaustuvės ženklų, juodais viršeliais, panašiais į trečiojo, ko gero, rašytas 1916–1917 m., penktasis sąsiuvinis (JV 5 sąs.) – tai lapų ryšulėlis ant languoto popieriaus be viršelių, kurio gale nurodyta 1917 m. rugpjūčio 22 d. data, kiti ant atskirų A4 formatų lapų rašyti ir mašinėle rinkti juodraščiai – iš tarpukario laikotarpio. Nuoširdžiai dėkoju Kymantaitės-Čiurlionienės dukraitei Daliai Palūkaičienei už sudarytas galimybes šiuos rankraščius tyrinėti.

²⁰ Vėlesniuose variantuose pasakotoja – žinoma rašytoja. 1934 m. rankraštyje atvykimo į Varšuvą priežastis – pasiimti čia pas bičiulius užsilikusį vyro paveikslą.

²¹ 1917 m. etiudo variante psichiatre tapusi draugė buvo pasakotojos Rygos gimnazijos laikų bendrasuolė.

pasakotoja šalia relikvijų randa autobiografinį beletristinį tekstą „Užkampio mergaitė“, sąsiuvinį „Troškimų žabai“, išpažintinius dienoraščius ir laiškus sūnui.

Iš jaunystę liudijančių fragmentų matyti, kad pagrindinė personažė Joana (Jonutė) buvo pilna energijos ir gražių, kilnių sumanymų, vitališka, išsišėlus gamtos stichijoms ypatingą ekstazę išgyvenanti romantikė. Jaunoje Joanos sieloje ryškėja nuovoka apie du svarbiausius egzistencinius slenksčius: „Žinojau visados, kad man reikės mirti, dabar žinau – kad pirma reikės man pagimdyti.“ (JV 3 sąs., 31). Augdama ji tampa vienos kolizijos liudininke: į dvarelį Jonutę mokyti pakviesta anksti tėvų netekusi bajoraitė Elena (vėlesniuose variantuose – Ona) kadaise patyrė jaunuolio, su kuriuo susižadėjo, išdavystę ir po to tarsi neteko pasitikėjimo bei galios sukurti stiprų ryšį su Jonutės broliu, nors to slapta troško Vaidilos (tarpukario rankraščių versijoje brolis liko atokus dėl bajoraitei priskiriamų *virago* savybių²²).

Joanai taip pat lemta palaipsniui prarasti viltį sutikti aukštą idealą atitinkantį vyrą, kuris būtų stipri asmenybė, taptų vertu kūdikio tėvu. Pirmoji meilė aprašyta kaip ugnis, sudeginanti merginos širdį. Stipriai paveikta estetinių įspūdžių (gražiai skambinamo Roberto Schumanno), ji įsimyli iš Rygos į praktiką studentus atvezusį inžinierių Joną Beranskį, kuris trylikos metų su šeima išsikėlęs iš Švenčionių į Rygą, kalba tik lenkiškai ir vokiškai. Jono Beranskio lūkestis – kad Joana būtų nepaprasta, neregėta, tik netaptų „sentimentalia moteriške“, kuri lieja ašaras dėl visiems vienodo noro: turėti namus, kaip ramybės uostą, ir vaikų. Mylimasis įkalbinėja Joaną slėpti savo meilę nuo artimųjų, nieko jiems nepasakius su juo išvykti ir palikti gimtuosius namus; jam šis jausmas – audra, kurią gesina gyvenimo skrupulai, tradicijos. Tačiau tai žeidžia merginą, gerbiančią savo tėvus, ypač mylinčią motiną, ir jos sieloje pabunda racionalus budrumas. Iš netikėtai gauto laiško ji sužino, kad mylimasis vedęs, turi tris mažametes dukteris. Supratusi, jog jis siekė santuoka neįteisinto ryšio, ir atjausdama Jono išduodamą žmoną, Joana išsižada savo jausmo, prarasdama dalį savęs – nerūpestingos, gaivališkos, pasitikinčios gyvenimu.

Išsižadėjusi meilės, Joana ilgai negali atsitiesti. Išsivadavimą iš melancholijos ir grįžtančias galias ji patiria gamtoje, ant Palangos tilto, kalbėdamasi su jūra: „paukšti mėlynasis dideliais sparnais“, „[i]šmokinink ieseiti iš savęs. / Išmokinink gyventi savyje.“ (JV 3 sąs., 66). Čia imamas čiūopti „sau žmogaus“ branduolys. Joana pamato ligos patale Vincą Kudirką. Jauną merginą sustiprina jo stoiska, valinga laikysena. Bajoraitė pajunta norą gyventi dėl kitų – padėti knygnešiams slėpti draudžiamą literatūrą savo namuose, dvare steigti slaptą lietuvišką mokyklėlę, šviesti kaimo vaikus. Tačiau caro žandarai suseka šią veiklą ir Joana patenka į kalėjimą. Savo broliui, vėliau taip pat suimtam, ji tampa mažosios nacionalinės herojės pavyzdžiu: tardoma laikosi didvyriškai. Pamačius išvežamą dukterį motinos širdis neatlaiko. Tardymai, kankinimai, maisto stoka palaužia Joanos psichiką. Iš baimės, kad

²² Brolio manymu, „ypatingai nesutinka jos galva su jos stuomeniu“ (rankraščių pluoštas iš III segtuvo „Bundanti žemė“, 115). Šis pasažas Čiurlionienės tekstuose atsiranda praėjus beveik dvidešimčiai metų nuo pirminio kūrinio sumanymo, tad atspindi atsiradusią autorės kritinę distanciją d'Arc tipo moters heroizmo sampratos atžvilgiu. *Virago* (sudaryta iš lot. k. *vir* ir moteriškajai giminei priskiriamos priesagos *-ago*) – išimtinai herojinėmis savybėmis pasižyminti moteris. Pavyzdžiui, Žana d'Ark (Jeanne d'Arc), Adomo Mickevičiaus Gražina, čekų Zdenėko Fibicho operos pagrindinė personažė Šarka ir t. t. Menkinamąjį atspalvį žodis įgyja kalbant apie kitas „amazoniškasias“ moters, kuriai trūksta moteriškumo, savybes.

didžiausią silpnumo akimirką neišduotų kitų, ją apninka neurozė. Joana tampa tarsi viso pasaulio jausmų mediumu, pradeda girdėti kitų žmonių mintis; tam tikrais momentais ją ištinka aiškiaregystė. Visiškai išsekusią Joaną iš kalėjimo išgelbsti seniai ją nusižiūrėjęs miestelio vaistininkas. Jis paperka su kalėjimo sargu susitikinėjančią prostitutę, kad ši pavogtų iš Joanos kaltinamosios bylos kompromituojančius dokumentus. Tačiau Joana šiam neišvaizdžiam, netaalentam, nuobodžiam žmogui negali atsakyti meile, o be šio jausmo tekėti atsisako.

Po kalėjimo grįžusi namo, Joana išgyvena maištą ir susitaikymą: „Šarvojau savo vidujinį neprigulmingumą.“ (JV 3 sąs., 23) Per tą laiką senų darbščių tėvų su meile puoselėtus Gilainius perima jauni šeimininkai – brolis ir jo iš Maskvos parsivežta žmona, kuri, būdama iš Lietuvos ištremto sukilėlio duktė, jau nebesugeba puoselėti šiuose namuose buvusio lietuviybės židinio, yra pamiršusi gimtąją kalbą.

Norėdami „normalizuoti“ Joanos gyvenimą, artimieji imasi piršlybų (pasakojant apie šį įvykį nėra komizmo, kuriuo rašytoja mėgavosi savo draminiame vaizdelyje „Jaunikai“ (1911–1912)). Akiratyje atsiranda keletas skirtingo tipo vyrų: ūkininkas, žvelgiantis į moterį kaip į jo valios pildytoją, o į tautinį švietimą – kaip į veiklą, trukdančią ūkininkauti, ir savastį praradęs, iš Ufos „moteriškės ieškoti“ atvykęs Heničekas (vėliau – Petras) Vaišvila, praesityje gašliai mėgavęsis „kuo natūralesnėmis“ moterimis, liaudies dainas renkąs visai ne iš patriotinių paskatų, o „kaip primityvą“, nepalaikantis jokio tautinio kultūrinio sąjūdžio, nes kultūra naivumą sugadinsianti – ji esanti visų nelaimių priežastis (JV 4 sąs., 35–37, 47). Karikatūriškai retrogradišku Vaišvilą pavertė banalus, nauda ir malonumu grįstas, gyvenimas be tikslo ir prasmės. Rašytoja atskleidžia šio personažo sieloje slypintį dvilypumą: studijuodamas Vaišvila pasižino su Jonu Basanavičiumi, jaunas būdamas turėjo idealistinių svajonių, kurias pažadina pokalbiai su Joana. Vyras iš flirto intonacijų pereina prie išpažintinių ir Joana, daug laiko su juo leisdama gamtoje kartu irstantis, dainuojant liaudies dainas, ima tikėti atsimainymo, grįžimo į autentišką „aš“ stebuklu, tačiau vienintelis saloninis pobūvis šią iliuziją sugriauna: Vaišvila su jaunomis viešniomis ima elgtis taip, kaip įpratęs. Joanos pokalbiai su šiuo tapatybės ašį praradusiu žmogumi labai primena Johannos ir Tamošiaus dialogą „Ateities moteryje“ (JV 4 sąs., 43) – jie kalbasi ir moterų emancipacijos klausimais. Į Vaišvilos išsakytus lūkesčius, kad pageidaujās šalia savęs tik gražios moters „su tokiomis štai giliomis akimis, lūpomis, švelniais judėjimais“, Joana atsako: „Moteriškė nebus graži, jeigu ji negalės į tą gyvenimą įnešti kūdikio...“ (JV 3 sąs.) Būtent šis neabejotinas panašumas, tas pats personažės vardas ir jos pomėgis muzikuoti leidžia įžvelgti „Joanos Vaidilaitės“ genezę nuo 1910 metų. Nors moraliai susikompromitavęs, Vaišvila mėgina Vaidilaitę susigrąžinti, tačiau ji, būdama ištikima savo įsitikinimams, atsako nepaneigianti jo žmogiškos vertės, bet negalinti tokio vyro įsivaizduoti savo kūdikio tėvu. Tarpais pati Joana akivaizdžiai prabyla Weiningerio tezėmis:

„Kur yra tas, kurs norės užmiršti visą pasaulį – laimė ir nelaimė dėl manęs, dėl to, kad viską paaukot mano kūdikiui [...] Aš noriu, kad jis, vyras neapsakomai gražus, – sudegtų manyje – kada aš gimdysiu kūdikį, kuriame bus mudviejų siela.“ (JV 3 sąs., 41)

Atsisakiusi bet kokio kompromisinės santuokos ar neteisėtos sąjungos modelio, Joana lieka vieniša. Paskutinis etapas jos sielos išsiderinimo istorijoje – žinia iš brolienės, kad ši laukiasi. Pradžioje egzaltuotai pradžiugusi, Joana ima išgyventi nereikalingumo jausmą: iš mylimo brolio, kuris nuoširdžiai rūpinosi seserį išmoksrinti namų sąlygomis, elgesio jai atrodo, kad dabar brolienei būsią lengviau, jei ligotos svainės nebus šalia. Todėl ji noriai priima Olimpijos (Olės) kvietimą pavišėti jos dvare, o vėliau – Palangoje. Olimpija – Joanos priešingybė: tai ryškių bruožų, atviro juoko, vešlios prigimties moteris, kažkada įsivaizdavusi, kad, būdama guvernantė, ištekėjusi už pasiturinčio žmogaus, visa kita, kas laikoma gyvenimo sėkme, ji pati sugebės susikurti. Atvykusi Joana randa Olę depresyvią: tekėdama be meilės, ji nenumatė, kokį pasibaurėjimą ilgainiui jai kels intymus gyvenimas. O štai ji laukiasi negeidžiamo kūdikio, kuris anksčiau laiko beldžiasi į pasaulį. Joanos protas nebepajėgia aprėpti tokio nusikaltimo: kas laukia žmogaus, ateinančio į pasaulį be meilės, jau įsčiose nesaugaus. Kūdikio atėjimą paankstina pasirodęs Olės vyras, kuris nepaiso dėl persileidimo grėsmės gydytojų rekomenduoto seksualinio susilaikymo (pirmoji jo žmona prievartaujama nusižudė). Joaną apima „gyvuliška“ neapykanta šiam vyrui.

Iki kraštutinumo įdirginta Joana bėga prie jūros, kurioje girdi besijuokiant vandens mergeles, mato iš ilgesio užsikankinusią Jūrą, nes žvejas neskuba atsakyti į jos šauksmą: jam graži žemė (JV 4 sąs., 61–62). Audringoje jūroje Joana patiria mistinę transformaciją: jausdama kūno sąrėmius sykiu su kambariye gimdančia ir keikiančia savo dalią Olimpija, o visa siela kentėdama už nelaukiamą kūdikį, ji brenda vis giliau, kol nualpsta bangose. Etiudo rankraštinėse versijose jūra vaizduojama kaip absoliučios idealybės sfera – ten gyvenantis gelsvai žalsvų akių karalaitis (JV 5 sąs., 3, 16). Gyvenime nėra tokių vyrų, Joana jis lieka vienintelis. „Po vokais žaibavo“, „širdis salo iki paskutinių rubežių“, „visas kūnas pavirto taja apsalusia širdimi“, „Tos jūros akys sužibo čia pat ties mano galva“ (JV 5 sąs., 14), – taip dienoraštyje ji aprašo savo būsenas, nyrant į bangas. Joana trokšta, kad pasaulis atsivertų savo begalybe, pajusti „gyvasties amžinastį“ – „ir aš jausčiaus prieš tūkstantį metų gyvenanti“ (JV 4 sąs., 66).

Olės kūdikis gimsta negyvas. Ištraukta iš vandens Joana to nežino: ji serga smegenų uždegimu, po kurio pagijusi gyvena *idée fixe*, kad jai pačiai gimė sūnus. Mistinės empatijos galia ji fiziškai jaučia kūdikio kūną, paguldytą prie savojo, ir desperatiškai jo ieško, neva brolienei ką tik gimusį sūnų pagrobus – kad „pavainikis“ nedarytų šeimai negarbės. Ji tiki, kad sūnus „atėjo iš jūros“, jo akys nusakomos kaip žalsvo gintaro spalvos (JV 4 sąs., 66). Joana sūnui perdavė visas geriausias sielos savybes, joje daugiau nieko nelikę. Kilnus ir bebaimis gyvenimas teikia galimybę sūnui tapti tautos pranašu.

Neapsikentusi Joanos įtarinėjimų, esą negyvą naujagimį pagimdžiusi brolienė prisiteisė sau jos kūdikį, pastaroji 1907 metais atiduoda moterį į sanatoriją psichiniams ligoniams. Savo laiške gydytojai, suminėjusi trumpus Vaidilaitės biografijos faktus (gimė 1872 metais, buvo gabi kalboms, mėgo skaityti, vėliau susidomėjo filosofija, 1897-aisiais pateko į kalėjimą, tuo metu mirė motina, kuri „turėjo mistinį *elan*“²³; iš kalėjimo grįžus

²³ Citata pateikiama iš vėlyvojo (1935–1939 m.) rankraščio.

pavasariais liga paūmėdavo, visiška krizė ištiko Palangoje ir t. t.), brolienė Joana apibūdina kaip sergančią isterija. Iki XVIII amžiaus ši „liga“ buvo priskiriama tik moterims, Platono *Timajuje* ji siejama su „klajojančia gimda“ (sen. gr. žodis *ύστερα* („iššios“) tapo pagrindu isterijos sąvokai). XIX–XX a. sandūroje isterija imama suvokti kaip bendresnių išsiderinimų simptomatika, būdinga ir vyrams. Freudas šį negalavimą mėgino gydyti, švelnindamas sąmonės ir pasąmonės konfliktą; viena jo gydymo priemonių – hipnozė.

Joana nuo haliucinacijų ir „sugedusių dirksnių“ priepuolių gydoma bromu, kaip tais laikais buvo įprasta. Čiurlionienė domėjosi šios ligos teorijomis, vėlesnių redakcijų Vaidilaitės dienoraštyje pavartojo specifinę psichiatrijos sąvoką „autosugestija“. Joanos elgsenoje rašytoja perteikia isterijai priskiriamus simptomus: dusulį, tankų kvėpavimą, nemigą, bendrą silpnumą, pykčio priepuolius, užslopintą seksualumą.

„Ir užsmaugčiau savo rankomis ir tą ir tą kurs... [...] Kad ne tas pasibjaurėjimas jais – jais visais – nueičiau pas kokį žveją – bet negaliu – negaliu. Kartais sapnuoju, kad iš jūros iššliaužia žaltys – ir slenka stačiai pas mane – žiūri apvaliai – o aš jau negaliu užmerkt akių – kažinkas daros manyje. Keistas baisus saldumas – žaltys šliaužia — Atidarau akis – nieko – tik tas kamštis gerklėje.“²⁴

„Kartais rodos man, kad kažkokią juodą uždangą deda kas ant manęs – juodą, slogią tokią – kvėpuot nėra kuo – taip karšta viduryje ir pikta pikta. Toks piktumas prieš visus, rodos, mane pačią ėste ėda. Tik ten, kažkur gelmėje, atsiliepia grynoji šviesios gyvybės kibirkštis, šnibžda: nesiduok...“²⁵

Pirmoje citatoje pasirodo tam metui drąsi erotinė užuomina, kuri primena variaciją pasakos „Eglė – žalčių karalienė“ tema²⁶. Antrą ištrauką pacitavome iš 1915–1916 m. atskirų užrašų; citatą Čiurlionienė veikiausiai ketino priskirti tuo metu rašomo kūrinio pagrindinei veikėjai.

Tačiau Joanos aukštieji mistiniai regėjimai siejami su kitokiu kontekstu: jos jaunystės dienų idealas – Žana d' Ark (Jeanne d' Arc), iš čia ir vardas Joana (lygiuojamasi ir į grafitę Emiliją Pliaterytę). Jauna Jonutė susižavi Friedricho Schillerio drama „Orleano mergele“: „Aš nieku kitu negyvenu, tik tąja Orleano mergele.“ Į „Johanną“ kreipiamasi karšta malda, prašant jos ryžto ginti Tėvynę (JV 3 sąs., 12). (Įdėmiausiai šią dramą Kymantaitė perskaitė 1907–1908 m., ruošdamasi pranešimui apie Kudirką ir rengdama publikaciją, apžvelgiančią jo vertimus²⁷. *Varpo* redaktoriaus atliktą vertimą, atskira knyga paskelbtą 1898 m. Tilžėje, buvo galima įsigyti Šlapelienės knygyne.) Savo netipišką situaciją Joana suvokia taip: „Kad būčiau užgimus prieš penkis šimtus metų – būtų mane gal ant laužo sudeginę – dabar sėdžiu uždaryta, surakinta, gydoma beprotė [...] Kaip toli nužengė kultūriniai žmonės – tik jie nežino vieno mažmožio mažmoželio – sielos nei sudegint, nei surakint negalima.“ (JV 5 sąs., 21; JV 2 sąs., 57) Asmens vidinė laisvė iškeliamą kaip aukščiausia vertybė. Izoliacija, nelaisvė netiesiogiai prilyginama inkvizicijos laužui.

²⁴ JV 4 sąs., paskutinis priešlapis.

²⁵ Čiurlionienės 1915–1916 m. sąsiuvinis. Skyryba redaguota.

²⁶ Vaišvila šią pasaką prieš tai seka Joana. JV 4 sąs., 66a.

²⁷ Kymantaitė, Sofija. 1908. Vincas Kudirka. *Viltis*, sausio 4 (17) d., Nr. 2, p. 2–3; sausio 6 (19) d., Nr. 3, p. 1–2; sausio 9 (22) d., Nr. 4, p. 2–3; sausio 11 (24) d., Nr. 5, p. 1–2.

Vaidilaitė gyvena „sapnais, nepasiekiamais troškimais“. Meditacijas vienatvėje nuskaido kaip visiškai iracionalią būseną: „[T]ikri sapnai pereina į regėjimus, be protavimo.“ (JV 3 sąs., 3a) Sapniškoji realybė, kurioje vaizdas eina pirma žodžio, įtvirtinama kaip patikimesnė tikrovė. Ilgesys nusakomas erdvės metaforomis: „Aukšta aukšta, savyje aukšta.“ (JV 5 sąs., 31) Iš esmės per aukšta, kad kas nors kitas norėtų gyventi „sapno gyvenimą – gryną, švarų, niekuo nesuterštą“ (JV 3 sąs., 5), todėl Joana viena. Kūrinio pagrindinės veikėjos tragizmas ir kyla iš kraštutinio idealizmo.

Protestas prieš vyrų įtvirtintą pasaulio tvarką, net ir postulatą, kad moteriai negalima pirmesnei rodyti savo jausmų, Vaidilaitės sieloje transformuojasi. Suvaldžiusi prometėjišką maištingumą, ji tampa „gimdytoja tautai“. Ši idėja, atsiremiant į lietuvių melodramos „Birutė“, kurios premjera įvyko Vilniuje 1906 m., tradiciją, bus plėtojama Vinco Mykolaičio-Putino vydūniškoje „tautos likimo“ misterijoje „Nuvainikuotoji vaidilutė“ (1927)²⁸ (tai paskatino Antaną Maceiną po dvidešimties metų filosofškai apibendrinti: „[I]šviršinio pasaulio tvarkymas, objektyvinių kūrinių gaminimas nėra būdingas moteriai iš esmės. [...] Todėl moteris, kaip prometėizmo reiškėja bei vykdytoja, Putino kūryboje renkasi atperkamuojų veiksmu ne kultūrinę kūrybą, bet tokį veiksma, kuris yra susietas su giliausia jos prigimtimi [...]“, Kavolis 1992, 95). Joanos svajonė – atiduoti gyvybines jėgas Lietuvai, bet ne mirties, o motinystės – ir ne gamtinės, o mistinės – keliu. Ji trokšta užauginti sūnų patriotą, kad, kilus grėsmei, jis išjotų kautis „už žmogaus minties laisvę, už šalies laisvę“ kaip didvyris (JV 2 sąs., 41; čia taip pat atpažįstama sumitinto pasakojimo apie Birutę, davusią gyvybę Vytautui, transformacija²⁹). Tarpais Joana mano, kad sūnus mažas, nešiotinas, naktimis migdytinas, ir supa pagalvėlę, o tarpais – kad jis išvykęs, ir rašo jam iš savo palatos-kalėjimo laiškus (Joanos misiją rašytoja savaip tęsė 1919–1920 metais dirbdama LR Krašto apsaugos ministerijos Švietimo skyriuje, skaitydama paskaitas fronte kovojusiems kariams, organizuodama jiems paramą, rašydama beletrizuotą „Laiškų kareiviui“ (1920) ciklą ir kitas publikacijas).

Sūnus turi nueiti pilną pavojų kelią, kad laimėtų laisvę, kad baltu laivu pasiektų „Saulės šalį“, kur sudega „visa, kas iš kūno, ir sužiba siela“. Mistiniu būdu motina perima sūnaus kančias, sutinka net prarasti akių šviesą ir protą, kad tik jis nepatirtų mirties. Ji įtempia savo sielos akis – kad įžvelgtų toli vykstančius įvykius, pati nuo to budėjimo visiškai išsenka. Motinystė čia iškeliamą kaip didžiausias moters išsipildymas: tokia moteris, pasak Vaidilaitės, „stipriau su amžinastim susijungia“, gimdydama įveikia mirtį. „Ir ta valanda, kada tu atėjai – tai tik man pačiai manęs atsidarymas (atsivėrimas – N. G. past.) [...] O, rodos, visi sąmonės siūlai trūko...“ (JV 5 sąs., 14) Dvasinė motinystė ir beprotybė (kaip iracionali beatodairiška, visa teigianti, statanti, kurianti meilė) čia eina greta. Svarbiausia motinos žinia sūnui – kad iki paskutinio atodūsiu tikės jį išeinant iš kovos stiprų, teisų ir gražų.

²⁸ Misterija buvo paskelbta *Židinyje* (1927, Nr. 7–8, 9, 10) ir kitų metų liepos mėnesį suvaidinta ateitininkų konferencijos metu Birutės kalno Palangoje papėdėje.

²⁹ Čiurlionienės draminiame vaizdelyje „Kalinys“ (1912–1913) jauna moteris taip pat paaukoja savo laisvę vardan išvaduoto Vytauto žygdarbių. Finalinė scena primena gyvųjų paveikslų žanrą: „Aukso sostas, stovi Vytautas – vainiką viršum jo galvos laiko dvi vaidilūtės. Jis apsisiautęs didžiojo kunigaikščio apsiaustu; po jo kojų sugniužęs kryžiuotis. Vytautas į jo sprandą kardą įrėmęs. Budeliai stovi nuošaliai it sustingę. Danutė klūpo ekstazėje“ (Čiurlionienė-Kymantaitė 1987, 8).

Priešmirtinėje vizijoje Joana regi po kovos už laisvę žengiančią laimėtojų minią ir negali atskirti, kuris minioje yra jos sūnus (tikisi, kad jo nėra tarp kritusiųjų). „Kaip išpildysiu Joanai duotą priesaiką – surasti jos sūnų, kuris ... niekad nebuvo“, – klausia savęs pasakotoja po herojės mirties ir sielos gelmėje gauna atsakymą – tas, kurio akyse švies „motinos ilgėjimos“, bus sūnus. Tesėdama mirštančiajai duotą pažadą, pasakotoja parengia spaudai jos laiškus ir juos paskelbia. Laiškų adresatais tampa visi, kurie ilgisi ir ieško. Tokiu būdu – per grožinę literatūrą – turi išsipildyti įsūnytos idėja. Akivaizdu, kad šis psichologinis etiudas kilo iš poreikio pasiūlyti matricentrinį, pasaulio vaizdą, kaip atsvarą androcentriniam, krečiamam karo prievartos ir perversmo Rusijoje baisumų. Visgi tai nėra atvirai feministinis tekstas. Prisimintina Kymantaitės nuostata, kad atskiras moterų periodinis leidinys didintų lyčių atskirtį ir antagonizmą, jos holistinis požiūris į moterį (vyras ir moteris, kūnas ir siela sudaro vienovę, jie negali būti priešiniai³⁰). Čiurlionienės feministinės krypties liberalumą, nuosaikumą nuo 1910 metų (tiek rinkinyje *Lietuvoje*, tiek „Ateities moteryje“) pastebi ir Birutė Avižinienė (2017, 193, 194). Vis atokesnį rašytojos santykį su radikaliomis feminizmo formomis liudija išsitarimas 1932 metais: „Aš didesnio turėčiau noro parašyti komediją iš feminisčių gyvenimo.“³¹

Išvados

Kymantaitė-Čiurlionienė artimiau susipažino su moterų emancipacijos idėjomis 1904–1907 m. studijuodama Krokuvoje. Tai liudija Aukštųjų Baranieckio kursų vadovybės nuostatai, aplinka, prenumeruojama spauda, Kymantaitės susirašinėjimo su M. Untuliu epizodas; dėl principinių laikysenų nesutapimo, nepripažinto jos pažiūrų lygiavertiškumo nutrauktos sužadėtuvės. Darbas prie Lietuvių moterų sąjungos įstatų padėjo jai geriau įsisąmoninti realią XX a. pradžios lietuvių moterų teisinę padėtį ir reikmes. Knygoje *Lietuvoje* publicistė daugiau dėmesio skyrė jaunų inteligentų bendravimo kultūrai su tokio paties ir menkesnio išsilavinimo merginomis, gilino meilės sampratą – jos teiginiai artimi Kuczalskos-Reinschmit pozicijai, skelbtai laikraštyje *Ogniwo*. Knygoje taip pat plėtojami klausimai, rūpėję lietuvių inteligentams: kaip išugdyti jaunimo tautinius, pilietinius idealus, kaip organizuoti lietuviškas švietimo įstaigas, kokius reikalavimus kelti vadovėlių autoriams. *Lietuvoje* autorė akivaizdžiai atsirinko aktualiausias Pirmajame moterų suvažiavime keltas problemas. Gyvenime pastebėtą moters vertės ir asmens laisvės problemą visuomenėje Kymantaitė-Čiurlionienė transformavo savo meninėje kūryboje – artimesnėje publicistikai idėjų dramoje ir vaizduotę legitimuojančiame „psichologiniame etiude“, kuris turi apysakos bruožų.

Draminiame dialoge „Ateities moteris“ Johanna pateikiama kaip praeities dogmas atmetusi laisva būtybė, save projektuojanti į ateitį, sąmoningai palaikanti vyro savirealizacijos siekius, pati užsiimanti savikūra. Su ateities perspektyva draminiame dialoge

³⁰ Čiurlionienės 1915 m. rugsėjo–spalio (?) mėn. laiškas Valerijai Čiurlionytei. Čiurlionienė-Kymantaitė 2011, 81.

³¹ Čiurlionienės 1932 m. vasario 7 d. laiškas Marijai Mašiotaitėi-Urbšienei. Čiurlionienė-Kymantaitė 2011, 279.

siejami ir motinos įsipareigojimai dukterį išugdyti visaverte tautos asmenybe. Čia principai nesutinkama su Nietzsche's mintimi apie vyro viršenybę santykiuose su moterimi ir Weiningerio požiūriu į motinystę kaip į beasmenės gamtos stichijos apraišką: motinystė nesibaigia gimtimi. Ryškėja rašytojos domėjimasis lyčių santykių teorijomis, nesitaikstymas su mizoginistinėmis idėjomis. Moters vertę šiame dialoge įtvirtina mąstymo pranašumas dramos antagonisto patriarchališkų nuostatų atžvilgiu: šeimoje kuriamas lygiaverčių asmenybių santykis pranoksta lyčių kovos principus, nebemąstoma pavergtojo ir viešpatuojančiojo kategorijomis.

Rašydama „Joaną Vaidilaitę“ Kymantaitė-Čiurlionienė veikiausiai taip pat siekė priešpriešinti savo kūrinio idėją Arturo Schopenhauerio, Nietzsche's, Weiningerio, Berdiajevo ir kt. filosofinėms nuostatomis, kad moteris, kaip gamtiškai determinuota būtybė, nepajėgia pasiekti amžinybės, atsiveriančios per kūrybą ir intelektualinę veiklą. Savo kūriniumi autorė netiesiogiai polemizavo su užgauliomis Weiningerio tezėmis, kad moteris negali suvokti lemties, jai stinga heroizmo, dėl menko sąmonės intensyvumo ji gali tik nutuokti apie genialumo blyksnius (Weiningeris 1999, 61, 59). Tačiau – skirtingai negu idėjų dramoje – Kymantaitė-Čiurlionienė etiude į pagrindinės veikėjos lūpas įpynę ir kai kuriuos jauno austrų filosofo teiginius, kurie kaip gintis subręsta moters, patyrusios vyrų seksualinės prievartos kainą, sąmonėje (po „Ateities moters“ atsisakymo kurti ryšį iš pasigailėjimo čia kvestionuojami kiti motyvai – išskaičiavimas, santuokinės pareigos). Sykiu rašytoja sekė romantizmo autorių tendencija literatūroje ir mene vaizduoti tik tokią moterį, kuri verta istorinės herojės vardo arba kurios likimas tragiškas (pvz., pasibaigiantis išprotėjimu), tačiau reikšmes ji modifikavo: siekė sukurti savitą „modernios lietuvių d'Arc“ interpretaciją. Joanos aiškiaregystės idėja veikiausiai išaugo iš „Ateities moters“ Johannos sąsajų su sibilių pranašavimu, jų, kaip „rašto moterų“, vaizdiniais Siksto koplyčios ikonografijoje. Johannos sąryšį su kultūra atskleidžia muzikavimas, apsiskaitymas, savarankiška vertybių atranka. Joanos ryšį su kultūra rodo dalyvavimas knygnešystės, pedagoginėje veikloje ir dienoraščių, grožinių vaizdėlių, laišku sūnui rašymas. Johannos pasaulėjauta neabejotinai artimesnė ankstyvojo modernizmo dvasiai. Apysaką primenančiame etiude tai, kas duota moteriai – gintis, gebėjimas altruistiškai aukotis dėl tų, kurie ateina, dvasinės stiprybės – prilyginami aukščiausiai kūrybai. Joana Vaidilaitė (pagal gimimo metus ji sąlygiškai galėtų būti priskirta Bortkevičienės, Marijos Ivanauskaitės-Lastauskienės ir kt. kartai) savo motinystę suvokia kaip pašaukimą ir lemtį, o mistines galias, kurias junta savyje, panaudoja fiziniams riboms įveikti. Ar taip pat šią situaciją regi dinamiškai gyvenanti, maždaug penkiolika metų jaunesnė pasakotoja? Pirmiausia – klausydama gydytojos pasakojimų, kalbėdamasi su Vaidilaite, skaitydama jos rankraščius, remdamasi Joanos brolio ir brolienės bei savo atsiminimais – ji susiduria su šio reiškinių daugiaperspektyvumu, fiksuoja asmenybės kaitą, tad su heroje nėra susitapatinusi. Sykiu ji išlieka imli Vaidilaitės mistinei vizijai, pagarbi jos aforistinei išminčiai (apskritai – Romantizmo suformuotoms vertybėms) ir nesumenkina jų skeptiška ar ironiška distancija. Pasakotoja mato tragizmo, kylančio iš Vaidilaitės kraštutinio idealizmo, prasmę. Vis dėlto galima įžvelgti ir tam tikrą autorės atokumą, kurį iš dalies liudytų negalėjimas kūrinio užbaigti, nedrąsa skelbti (kita vertus, ir objektyviai buvo susiklosčiusios nepalankios sąlygos publikuoti didesnės apimties tekstą). Jei etiudas

„Joana Vaidilaitė“ būtų buvęs paskelbtas pirmaisiais valstybės nepriklausomybės metais, jis būtų papildęs mūsų literatūros reikšmių istoriją originaliomis motinystės įprasminimo pastangomis³², romantine beprotybės kaip aiškiaregystės traktuote, modernistine jūros, kaip fluktuojančių iščių, interpretacija. (Šio straipsnio apimtis neleido išplėtoti beprotybės temos apžvalgos XX a. pradžios lietuvių literatūroje).

Kymantaitės-Čiurlionienės dėmesys moterų klausimams tarpukariu transformavosi į veiklą visuomeninėse organizacijose, darbą tarptautinėje moterų taryboje ir Tautų Sąjungoje. Nuo 1915 m. vadovavusi lietuvių moterų kuopai Voroneže, 1918 m. rašytoja dalyvavo Lietuvos moterų laisvės sąjungos susirinkime, kuriame kelti valstybės kūrimo strategijos klausimai. Nuo 1929 m. vasario 17 d. Kymantaitė-Čiurlionienė išitraukė į įsteigtos Lietuvos moterų tarybos veiklą, su kitomis delegatėmis atstovavo valstybei Tarptautinės moterų taikos ir laisvės lygos kongrese Vienoje, kur viešai pristatė lietuvių požiūrį į Vilniaus klausimą (plačiau apie tai – Jurėnienė 2008, 75, 83, 132, 138, 156, 167, 168), nuo 1929 metų iki 1936-ųjų atstovavo Lietuvai ir minėtai moterų organizacijai Tautų Sąjungos asamblėjose Ženevoje ir kitur (plačiau apie tai – Kačkutė 2009, 166–194; 2012, 8–15). 1929 m. Kymantaitė-Čiurlionienė įkūrė Mergaičių bičiulių sąjungos filialą Lietuvoje, 1930–1935 m. ėjo skaučių seserijos vadės pareigas. Paradoksalu, bet 1934 m. „Joanos Vaidilaitės“ fragmentus ėmusi perrašinėti į romano „Bundanti žemė“ pirmą tomą, rašytoja susitelkė į vyrų sąmonėjimo raidą. Veikiausiai įtaką darė oficialioji to meto Lietuvos vyriausybės nuostata, ribojusi moterų galimybes dalyvauti šalies politiniame gyvenime.

Santrumpos

DČ-Z – Danutės Čiurlionytės-Zuvovienės archyvas Sofijos Kymantaitės-Čiurlionienės memorialiniame kambaryje-muziejuje Kaune

JV 1 sąs., JV 2 sąs., JV 3 sąs., JV 4 sąs., JV 5 sąs. – Sofijos Kymantaitės-Čiurlionienės apysakos „Joana Vaidilaitė“ pirmas – penktas rankraščių sąsiuviniai

LLTI BR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraštynas

MLLM – Maironio lietuvių literatūros muziejus

ŠAM – Šiaulių „Aušros“ muziejus

Šaltiniai

Nebublikuoti

Čiurlionienė-Kymantaitė, Sofija. 1914–1918. Apysakos „Joana Vaidilaitė“ rankraščio sąsiuviniai, DČ-Z.

Čiurlionienė-Kymantaitė, Sofija. 1915–1916. Užrašų knygelė, DČ-Z.

Čiurlionienė-Kymantaitė, Sofija. Tarpukario rankraščiai, DČ-Z

Čiurlionienė-Kymantaitė, Sofija. 1944–1948. Asmens byla LSSR Rašytojų sąjungoje, LLTI BR, F4–2243.

Čiurlionienė-Kymantaitė, Sofija. 1948–1954. Atsiminimų rankraštis, DČ-Z.

Kymantaitė, Sofija. 1907 m. balandžio 8 d. laiškas Matui Untuliui, ŠAM, GEK 16083/I–R 407.

Kymantaitė, Sofija. 1907 m. laiškas Gabrielei Petkevičaitėi-Bitei, LLTI BR, F 115–130.

Lietuvių moterų sąjungos parengiamieji dokumentai. 1907–1908. LLTI BR, F 61–122 – F 61–127.

Publikuoti:

Buivydatė, Bronė [red.]. 1930. *Aukštyn: moterų kūrybos almanachas*. Kaunas: „Žaibo“ sp.

³² Šatrijos Raganos apysaka *Sename dvare* paskelbta tik 1922 m.

- Čiurlionienė-Kymantaitė, Sofija. 1987. *Raštai 2: dramos*. Vilnius: Vaga.
- Čiurlionienė-Kymantaitė, Sofija. 1988. *Raštai 3: romanas „Bundanti žemė“, atsiminimai, žemaitiškieji kūriniai*. Vilnius: Vaga.
- Čiurlionienė-Kymantaitė, Sofija. 1998. *Raštai 4: straipsniai, studijos, esė*. Vilnius: Vaga.
- Čiurlionienė-Kymantaitė, Sofija. 2011. *Raštai 5: laiškai 1906–1944*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Čiurlionienė-Kymantaitė, Sofija. 2013. *Raštai 7: poezija, proza, dramos, kūrinių variantai ir fragmentai iš rankraštinio palikimo*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Druskus [Adomas Jakštas]. 1907. Pirmasis moterų suvažiavimas Kaune, *Draugija 11*, 291–299.
- Kymantaitė, Sofija. 1908. Vincas Kudirka. *Viltis*, sausio 4 (17) d., Nr. 2, p. 2–3; sausio 6 (19) d., Nr. 3, p. 1–2; sausio 9 (22) d., Nr. 4, p. 2–3; sausio 11 (24) d., Nr. 5, p. 1–2.
- Kuczalska-Reinschmit, Paulina. *Ogniwo 48*, 1904 11 13 (26).
- [Kun.] K. B. 1907. Apie moterų laikraštį. *Vilniaus žinios*, spalio 30 (lapkr. 12) d., 1.
- Nyčė, Frydričas. 1991. *Rinkiniai raštai*. Vert. E. Nekrašas, A. Šliogeris, A. Tekorius. Vilnius: Mintis.
- Rostański, Józef. 1892. *Głos w sprawie kursów Baranieckiego*. Kraków (atspaudas iš laikraščio *Czas*, 1892, Nr. 268).
- Schiller, Friedrich, von. 1898. *Orleano mergelė*. Tragedija penkiuose akuose su įžanga. Vokiškai parašė Friedrich von Schiller.
- Veiningeris, Otas. 1999. *Lytis ir charakteris*. Parengė A. Genys. Vilnius: Asveja.
- Zanavykas [Justinas Staugaitis]. 1907. Lietuvių moterų susivažiavimas Kaune. *Šaltinis 43*, 684–685.

Literatūra

- Avižinienė, Birutė. 2017. *Dialogo raida lietuvių moterų dramaturgijoje XIX a. pabaigoje–XX a. pirmoje pusėje. Dakto disertacija*. Vilnius: Vilniaus universitetas / Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Bleizgienė, Ramunė. 2012. *Privati tyla, vieši balsai: Moterų tapatybės kaita XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Daujotytė, Viktorija. 1992. *Moters dalis ir dalia: moteriškoji literatūros epistema*. Vilnius: Vaga.
- Daujotytė, Viktorija. 2001. *Parašyta moterų*. Vilnius: Alma littera.
- Daujotytė, Viktorija. 2016. *Sofija*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Jurėnienė, Virginija. 2008. *Lietuvių moterų judėjimas XIX amžiaus pabaigoje–XX amžiaus pirmojoje pusėje*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Kačkutė, Eglė. 2009. *Sofija Čiurlionienė-Kymantaitė: Progreso ir aukštesnės gyvenimo kokybės beiškant. Lietuvių rašytojų takais Šveicarijoje*. Šveicarijos lietuvių bendruomenė.
- Kačkutė, Eglė. 2012. Sofija Čiurlionienė-Kymantaitė – lietuvių visuomenės veikėja tarptautinėje erdveje. *Lyčių studijos ir tyrimai 10*, 8–15.
- Karčiauskaitė, Indrė. 2007. *Katalikiškoji moterų judėjimo srovė (1907–1915). Dakto disertacija*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuvos istorijos institutas.
- Karmalavičius, Ramutis. 1992. Sofija Čiurlionienė-Kymantaitė. *Epocha. Idealai*. Kūryba. Vilnius: Vaga. Kavolis, Vytautas. 1992. *Moterys ir vyrai lietuvių kultūroje*. Vilnius: Lietuvos kultūros institutas.
- Kavolis, Vytautas. 1994. *Sąmoningumo trajektorijos: lietuvių kultūros modernėjimo aspektai. Žmogus istorijoje*. Vilnius: Vaga.
- Kras, Janina. 1972. *Wysze kursy dla kobiet im. A. Baranieckiego w Krakowie 1868–1924*. Kraków: Wydawnictwo Literackie. Kuczalska-Reinschmit, Paulina. *Ogniwo 48*, 1904 11 13 (26).
- Martišūtė, Aušra. 2013. Moralinio maksimalizmo liudijimai: sovietmečiu nepublikuoti Sofijos Čiurlionienės-Kymantaitės kūriniai. Sofija Čiurlionienė-Kymantaitė, *Raštai 7: proza, poezija, dramos, kūrinių variantai ir fragmentai iš rankraštinio palikimo*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.